

نگاهی به نقشه تاریخی «جهان بین» در موزه ماتناداران ایروان و نام «خلیج فارس» در آن

مجید کریمی

چکیده:

در موزه اسناد تاریخی ماتناداران ایروان ارمنستان نقشه چاپی با ارزشی به نام «نقشه جهان» وجود دارد. اشاره به نام خلیج فارس در این نقشه که نخستین نقشه چاپی به زبان ارمنی جهان است سند مهمی در انکارناپذیر بودن نام خلیج فارس است. از سوی دیگر چاپ کلمه غیرارمنی یعنی «جهان بین» در پایین نقشه از جمله ویژگی‌های دیگر و راز ناگشوده این اثر است. همچنین اطلاعات بسیار ارزشمند دیگری از بررسی این نقشه به دست می‌آید که در این مقاله به آن پرداخته خواهد شد.

کلیدواژه‌ها

نقشه جهان؛ موزه ماتناداران؛ جهان بین؛ خلیج فارس؛ مرزها.

آرشیو ملی، سال چهارم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۷، شماره پیاپی ۱۶؛ صص: ۹۲-۱۰۵

نگاهی به نقشه تاریخی «جهان بین» در موزه ماتناداران ایروان و نام «خلیج فارس» در آن

مجید کریمی^۱

مقدمه:

در موزه ماتناداران ایروان ارمنستان، در قسمت اسناد تاریخی، نقشه چاپی با ارزشی به نام «نقشه جهان» وجود دارد که در سال ۱۶۹۵م. در آمستردام به وسیله برادران ارمنی واناندتسی چاپ شده است. «نقشه جهان» افزون بر اهمیت به سزایی که برای ارمنستان و جغرافیای تاریخی آن دارد از ویژگی‌هایی برخوردار است که برای کشور همسایه آن ایران نیز جالب توجه و حاوی مستندات تاریخی است. اشاره به نام خلیج فارس در این نقشه که نخستین نقشه چاپی به زبان ارمنی جهان است، سند مهم دیگری در انکارناپذیر بودن نام خلیج فارس در میان کشورهای همسایه است. نام خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی دیگر اروپائی چه چاپی و چه غیرچاپی و همچنین نقشه‌های عثمانی از جمله «کاتب چلبی» و «ابراهیم متفرقه افندی» با صراحت با نام «بحر فارس» آمده است. نام خلیج فارس در میان اقوام شمالی ایران از جمله ارامنه که پیشینه چند هزارساله هم‌زیستی با پادشاهی پارس را دارند، مکمل سایر منابع هم‌جوار ایرانی و مؤید اصالت آن در میان اقوام هم‌جوار است. از سوی دیگر، چاپ کلمه غیرارمنی یعنی «جهان بین» در پایین نقشه جهان ارمنی از جمله ویژگی‌های دیگر و راز ناگشوده این اثر است. همچنین مطالعه این نقشه برای درک حدود مرزها و اماکن در آن دوره از تاریخ ایران هم بسیار ارزشمند و حاوی اطلاعات خوبی است.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد ایران‌شناسی،

دانشگاه ایروان، پژوهشگر تاریخ؛

Karimmj@yahoo.com

مشخصات نقشه جهان در موزه ماتناداران

نقشه جهان به تاریخ ۱۶۹۵م. در محل موزه ماتناداران شهر ایروان ارمنستان نگهداری می‌شود. از آنجا که این نقشه تاریخی بسیار اهمیت دارد، هرگز این اثر کم‌مانند در مخزن نگهداری نشده است. این نقشه از ابتدای تأسیس موزه تاکنون به‌عنوان یک اثر ارزشمند تاریخی و جغرافیایی در مکان موزه و در سالن کتاب‌های چاپی انجیل در برابر نمایش همگان به‌صورت دائمی است.

باید توجه داشت که این نقشه از روی نقشه جغرافیایی موجود در اروپا در قرن هفدهم میلادی کشیده شده است. مشخصات ثابتی اثر در موزه شامل اتیکت اثر است که در زیر نقشه برای اطلاع بازدیدکنندگان قرار دارد. نقشه جهان به‌صورت تابلو در سالن روی دیوار نصب شده است. اتیکت آن توضیحی برای بازدیدکنندگان به سه زبان ارمنی، روسی و انگلیسی دارد. در برج‌سب شناسه موزه‌ای آن آمده است: «این نقشه به‌وسیله برادران واناندتسی در چاپخانه آمستردام چاپ شده است. نقشه دارای آخرین اطلاعات در دسترس در آن زمان است و با بهترین مهارت‌های اروپائی گراور شده است. نشانه‌های چهار فصل بودن در گوشه‌های نقشه دیده می‌شود. نقش‌های اسطوره‌ای بهشت و پیکره‌های آسمانی (صور فلکی) نیز در کناره‌ها دیده می‌شوند. نقش منظومه شمسی در پایین نقشه آمده است. نقش قطب‌ها در زیر نقشه‌ها دو نیمکره دیده می‌شوند» (گالیچیان، ۲۰۰۴، ص ۱۵۸).

اندازه این نقشه ۱۲۰ در ۱۵۰ سانتی‌متر است (کومان، ۱۹۶۷، ص ۱۱۳-۱۱۴). برخی از منابع دیگر نیز ابعاد آن را ۱۲۴ در ۱۵۸ سانتی‌متر نوشته‌اند (ایوانز، ۲۰۱۸، ص ۳۰۲). برادران واناندتسی

این نقشه را روی پارچه (بوم نقاشی) گذاشته و روی هشت بشقاب قلم‌زنی کرده‌اند. حروف نقشه نیز تماماً به زبان ارمنی است اما چند عبارت غیرارمنی و دو واژه فارسی نیز دارد (کومان، ۱۹۶۷).

پیشینه و چگونگی کشیده‌شدن نقشه جهان

تا پیش از تاریخ ۱۶۹۵م. دو نقشه تاریخی دیگر در ارمنستان تهیه شده بود. اما این نقشه، نخستین و کهن‌ترین نقشه چاپی جهان به‌زبان ارمنی است که در شهر آمستردام چاپ شد. توماس واناندتسی^۱ ناشر نقشه است. متیوس واناندتسی هوهانسیان^۲ دوست و همکار نزدیک توماس به‌همراه دو برادرزاده‌اش لوکاس^۳ و میکائیل^۴ هم، نویسندگان این نقشه‌اند. یعنی جزئیات و نام شهرها را آن‌ها نوشته‌اند. آدریان^۵ و پیتر^۶ هم، کار گراوری نقشه را انجام داده‌اند (کومان، ۱۹۶۷). کوه‌ها و سواحل کشیده شده‌اند. دریاها و خلیج‌ها رنگی تیره‌تر دارند. قاره‌ها را به‌خوبی نشان می‌دهد. رودها با خطوط تیره‌تر مشخص‌اند. حدود مرزها هم با نقطه‌چین مشخص شده است که البته دقیق نیست. نقشه سیاه‌وسفید است.

در زیر هر جایی نام آن محل به ارمنی نوشته شده است. البته در برخی نواحی نام‌ها در جای خود درست نیامده است. نام حوزه‌های جغرافیایی بر پایه اهمیت و یا شناخته‌بودن آن بزرگ و یا کوچک‌تر نوشته شده است. مثلاً نام هایستان یعنی ارمنستان یا آشورستان بزرگ‌تر از سایر مکان‌هایی است که از نظر جمعیتی و یا سکونت کوچک‌تر بوده‌اند و مرکزیت داشته‌اند. برای مکان‌ها هم علائم اختصاری وجود دارد که نشان می‌دهد این نام مشخصات دریا، رودخانه و یا دیگر جاهاست.

1. Thomas Vanandetsi.
2. Metteos Vanandetsi Hovhannisyán.
3. Luke. Lukas.
4. Michael.
5. Adrianos.
6. Peter.

روبن گالیچیان^۱ کارشناس و پژوهشگر نقشه‌های تاریخی ارمنستان و قفقاز جنوبی معتقد است که این نقشه سومین نقشه قدیمی ارمنیان از تاریخ گذشته است که «نقشه جهان» نام دارد. نکته جالب آنکه دو نیمکره را جداگانه نشان داده است و نقشه امریکا و استرالیا نیز در آن دیده می‌شود که البته کامل نشده است. نقشه جهان آخرین جزئیات و جدیدترین داده‌های جغرافیایی وقت را دارا بود (گالیچیان، ۲۰۱۳، ص ۹۱).

ناشر ارمنی نقشه جهان

براساس منابع، چاپخانه آمستردام دو صاحب داشته است که اولین آن از میانه دهه ۱۶۶۰ کشیش وسکان یروانتسی^۲ بوده است. نفر دوم که از میانه دهه ۱۶۹۰ صاحب آن شده بود کشیش توماس واناندتسی است. این چاپخانه در واقع دفتر چاپ کتب ارمنیان در آمستردام بود (شولتز، ۱۹۹۸، ص ۱۶۱-۲۲۰). این دو کشیش از سوی کلیسای ارمنی برای چاپ کتب مقدس به اروپا فرستاده شده بودند. کشیش توماس واناندتسی عموی متیوس واناندتسی بود که در دهه ۱۶۸۰ وی را به اروپای غربی فرستاد تا او هنر چاپ و چاپ حروف ارمنی را یاد بگیرد (شولتز، ۱۹۸۸، ص ۱۶۱-۲۲۰). بنابراین این افراد در اصل با ارمنستان که در قلمرو آن زمان ایران بود ارتباط و با ایچمیادزین مرکز دینی ارمنه تماس داشتند.

حدود مرزهای ایران و منطقه در نقشه جهان ماتناداران

در شمال خلیج فارس نام هرمز به تلفظ هرموز (Hermoz) آمده است. نام تنگه^۳، هویوج، شیراز، استیوه، اسپهان، جارکوی، ارجستان، لار، داربگرت، مکرا، پتیانس، مینگان، راشیر، سیستان، کاراهاشیر، دیده می‌شود^۴. در سمت شرقی ایران از کابل، هرات، قندهار، خراسان، بدشخ (بدخش) خورا و مشهد نیز نام برده شده است. در سمت غربی نام عراق، دو رود دجله و فرات، بغداد و بصره به چشم می‌خورد.

۱. روبن گالیچیان (۱۹۳۸) در شهر تبریز در ایران به دنیا آمد. وی در سال ۲۰۰۴ کتاب میراث نقشه‌نگاری را به چاپ رساند که مجموعه‌ای از نقشه‌های جهان و مناطق قفقاز طی ۲۶۰۰ سال گذشته بوده است. وی در زمینه جغرافی و نقشه‌های تاریخی سخنانی بسیار در ایران، ارمنستان، امریکا، انگلیس و فرانسه داشته است. وی همچنین دکترای افتخاری آکادمی علوم ارمنستان را دارد.

2. Bishop Oscan Yerevantsi.

3. Neghuts.

۴. همگی نام‌ها با تلفظ ارمنی است.

در شمال غرب و شرق آناتولی دریاچه وان قید شده است. در زیر آن نام آشورستان آمده است و در شمال دریاچه وان، «هایستان» یا همان نام ارمنستان را می‌بینیم. نام ارض‌روم نیز دیده می‌شود. به‌طور کلی منطقه ارمنستان تا دریای سیاه به‌نام «هایک» چاپ شده است. دریای خزر با همان نام «تسو کاسبیتز» (دریای کاسپین) آورده شده است. در اینجا «تسو»^۱ به‌معنی دریاست. در شرق دریای مازنداران مناطق بخارا، بخارستان، مرو، ماوراءالنهر، جاغاتا و در غرب دریای مازندران گرجستان، گوری، شبران^۲، هشترخان^۳ [هشترخان] دیده می‌شود. در مرکز ایران نیز نام «پارسکاستان» یعنی ایران، با حروف بزرگتر ارمنی چاپ شده است. در شمال غرب ایران تا قفقاز نام‌های باکو، دربند، آرت، و در سمت سرزمین تاریخی آذربایجان کنونی در کشور ایران، نام شهرهای سلماس، مراغه، دریاچه اورمیه را هم می‌توان دید. در این نقشه در شمال ایران یا جنوب کاسپین، نام‌های گیلان، ری، رشت، تفرش، قم را چاپ کرده‌اند. در جنوب خلیج فارس نام‌های ارمنی دریای عرب-هامانستان-مدینه-هرموس-حتو-یمنستان، عربستان، ایدن (عدن) دیده می‌شود.

نام خلیج فارس در نقشه تاریخی ماتناداران

پیشینه تاریخی این نقشه به سال ۱۶۹۵ م. بازمی‌گردد. می‌دانیم که برادران واناندتسی این نقشه را از روی نقشه‌های جغرافیایی موجود در اروپا چاپ کرده‌اند که قدمت اطلاعات این نقشه را به‌تلی سال‌های پیش از چاپ آن نیز می‌توان افزایش داد. از آنجا که برادران واناندتسی در ایران زندگی کرده بودند و با مناطق ایرانی آشنایی داشته‌اند، نام‌ها را با تلفظ ارمنی و شناخت تاریخی و مطابقت آن با نقشه‌های اروپایی آورده‌اند.

۱. زبان ارمنی واژه دریا با تلفظ‌های گوناگونی در منابع فارسی از جمله تسو یا تسوتس (Tsots) نیز آمده است.
۲. شهر شبران یا شابران در شمال باکو بوده است. نام دیگرش را شیر نیز گفته‌اند.
۳. هشترخان که نام کهن آستاراخان کنونی نیز بوده است. گفته می‌شود که حاجی طرخان نیز نام دیگرش بوده است.

در این نقشه نام خلیج فارس با نام ارمنی آن Պարսգային ԾոնՅ یعنی «پارسگایین تسوتس» (Parsgayin Tsots) آمده است.^۱ «پارسگایین» به معنی پارس است و «تسوتس»^۲ هم به معنی دریا (خلیج) است. در پایین نام خلیج فارس در مکانی که امروز دریای عرب می نامیم نام ارمنی «عابابین تسو» یا دریای عرب آمده است. نویسنده و نقشه‌نگار ارمنی از واژه دریا به جای خلیج استفاده کرده است.

همین موضوع را در دریای سرخ کمی آن‌ورتر می‌توان دید که نویسنده نقشه باز هم از نام دریا استفاده کرده است. حتی در شمال نقشه ایران نام دریای کاسپین را یا همان «کاسپیدس تسو» به ارمنی آورده است. این نقشه را برادران شونبیک^۳، آدریان و پیتر کشیده‌اند. کار گراورسازی آن به دست این دو بوده است. نقشه جهان و یا به عبارتی دیگر «جهان‌بین» در موزه ماتناداران بار دیگر اعتبار تاریخی نام خلیج فارس را در نقشه‌های تاریخی جهان به اثبات می‌رساند.

باید توجه داشت که در تاریخ ارامنه نام خلیج فارس همواره در نقشه‌ها و یا حتی نوشته‌ها و ادبیات ارمنی با همین نام با خط ارمنی ذکر شده است. نام خلیج فارس در منابع ادبی ارمنی کهن، همان واژه خلیج فارس بوده است. آنانیا شیراکاتسی جغرافیدان مشهور ارمنی سده ششم و هفتم میلادی (معاصر خسرو پرویز) در کتابی که درباره جغرافیای جهان باستان به نام «آشخارها تسویتس» (به معنی جهان‌نما) نوشته است، تقسیمات جغرافیایی ایران را به طور مشروح توضیح داده است. او نیز ایران را به چهار بخش «کوست» جدا می‌کند و خلیج فارس (Parsits Tsots) را نیز جزو قلمرو ساسانیان آورده است (آبراهامیان، ۱۹۷۹).

نقشه‌های تاریخی اروپائی و عثمانی و حتی نقشه‌هایی که تا دهه ۱۹۶۰ در کشورهای عربی به زبان عربی منتشر شده است، همگی خلیج فارس با نام‌های دریای پارس، بحر فارس و الخلیج الفارسی آورده‌اند. نقشه جهان ارمنی هم خود سند زنده و گویای تاریخی مهم دیگری است که نشان می‌دهد ارمنی‌ها نیز به همراه دیگر مردمان مجاور ایران به همراه ترکان و عرب‌ها از دیرباز از این نام برای دریای جنوبی ایران استفاده می‌کرده‌اند. نقشه جهان ماتناداران از این جهت اهمیت دارد که تا پیش از آن نقشه‌های چاپی و غیرچاپی عموماً اروپائی بوده و آنان از نام خلیج فارس در نقشه‌های خود ذکری به میان آورده بودند. اما این نقشه متعلق به کشور همسایه ایران و ملتی است که در آن دوران در قلمرو ایران زندگی و از نام‌های تاریخی عموماً همانند ایرانی‌ها استفاده کرده‌اند. قطعاً اگر این دریا نام دیگری داشت آن‌ها که در آمستردام این نقشه را چاپ کرده بودند از این نام استفاده می‌کردند و ملاحظه‌ای نداشتند که از نامی غیر از این استفاده کنند.

۱. نگارنده از خانم سیرانوش وارطانیان در ترجمه نام‌های چاپی در این نقشه تاریخی کمک گرفته است. بدین وسیله از ایشان سپاسگزاری می‌کنم.
۲. دریای پارس (Parsits Tsov) یا خلیج فارس (Parsits Tsots) را در تلفظ ارمنی پارسج تسوو یا پارسج تسوتس هم نوشته‌اند. رجوع کنید به: مؤسسه ترجمه و تحقیق هور. به مناسبت روز ملی خلیج همیشه فارس. <https://m.facebook.com/511154358942906/photos/a.542932256243175.2.1073741839.511154358942906/1387222321336101/?type=3>
3. Shonbeck or Pieter Damiaan Schoonebeck.

راز قدیمی‌ترین کلمات چایی فارسی در نقشه جهان

در اولین نقشه چاپی جهان به زبان ارمنی، واژه فارسی «جهان‌بین» نوشته شده است. این نام شامل دو کلمه «جهان» به‌اضافه «بین» یا «جهان‌بین» است. این دو واژه خود از جمله معماهای چاپ این نقشه نیز است. خود ناشر و نویسندگان و گراورسازان در این باره سخنی نگفته‌اند. تاکنون درباره چرایی آوردن این دو واژه فقط گمانه‌هایی زده شده است. خانم هلن ایوانز متخصص تاریخ هنر^۱ که ناشر کاتالوگ ارمنستان: هنر، مذهب و تجارت در سده‌های میانه است در توضیح علل آوردن نام این دو واژه «جهان» و «بین» می‌نویسد: «در پایین در میان یک نیم‌صدف، نوشته فارسی دیده می‌شود که «جهان‌بین» یا دیدن همه جهان است. روشن نیست که چرا این نوشته فارسی در این نقشه آمده است. شاید به این دلیل باشد که بسیاری از مشتریان بالقوه این نقشه تجار ارمنی جلفای نو بودند و یا شاید اشاره‌ای است به زادگاه‌شان» (ایوانز، ۲۰۱۸، ص ۳۰۲).

نکته جالب توجه‌تر اینکه نویسندگان ارمنی این نقشه به نام ارمنی باستانی «آشخار هاتسویتس» (Ashkhar Hatsuyts) به معنی جهان‌نما که در سده چهارم میلادی موسی خورنی نیز از آن استفاده کرده بود، آشنا بودند (گالیچیان، ۲۰۱۵، ص ۲۴). این واژه از کلمه ایرانی «خشتر» به معنی شهر و یا جهان و «تسویتس» یعنی نما و نشان، تشکیل می‌شود (سرکیسیان، ۱۳۹۰). اما آن‌ها حتی این نام ارمنی را که معنای جهان‌نما می‌دهد را استفاده نکرده‌اند.

در حالی که همه خط این نقشه به ارمنی است و فقط دو واژه پارسی دارد. چاپگران نقشه فقط و فقط برای این دو واژه استثناء قائل شدند. اما چرا چاپگران ارمنی چنین استثنایی قائل شدند و با وجود آنکه می‌خواستند نخستین نقشه چاپی ارمنی جهان را چاپ کنند همه را به ارمنی چاپ نکردند و نقشه را با دو واژه پارسی نیز مزین کردند؟

باید توجه داشت که در این دوران منطقه ارمنستان جزو خان‌نشین‌های پادشاهان صفوی بود و هنوز روس‌ها این منطقه را از ایران جدا نکرده بودند. جلفای نو در مرکز ایران و نزدیکی اصفهان قرار داشت و به‌قرار اطلاع محققان، نویسندگان این نقشه از جلفای نو که زادگاه‌شان بود به آمستردام آمده بودند. خود وسکان یروانتسی اهل جلفای اصفهان بود. متیوس هوهانسیان هم اهل نخجوان بود. روبین گالیچیان کارشناس‌ارشد نقشه‌های ارمنی و قفقاز جنوبی معتقد است که خانواده سازندگان این نقشه از جلفای نو منطقه‌ای در نزدیکی شهر اصفهان آمده بودند (گالیچیان، ۲۰۱۷، ص ۳۶).

گالیچیان^۲ درباره موضوع آمدن نام دو کلمه فارسی در این نقشه در کتاب خود می‌نویسد: «در پایین نقشه در قسمت میانی، در زیر دو قطب جهان، یک صدف حلزونی کوچک که وارونه کشیده شده است، دیده می‌شود که نوشته‌ای به فارسی در داخل آن است. درون آن به فارسی

۱. خانم هلن ایوانز (Helen Evans) آمریکایی متخصص هنرهای بیزانس و عثمانی است که از سال ۱۹۹۱ در موزه هنر متروپلیتن کار می‌کند.

۲. ایشان با بزرگواری به پرسش من پاسخ دادند. کتاب ایشان با نام «تاریخ نقشه‌نگاری در ارمنستان تا سال ۱۹۱۸» توضیحاتی درباره کلمات فارسی در این نقشه دارد. این کتاب در سال ۲۰۱۷ به وسیله انتشارات زنگاک در ایروان و «بنت و بلوم» لندن چاپ شد.

نوشته است: «جهان‌بین». معنی آن بینندهٔ جهان است. به‌طور معمول در نقشه‌های ترکی و فارسی نقشه جهان به‌نام «جهان‌نما» که ترجمه‌ای از «آئینه جهان» یا «نمایش جهان» است، نگاشته می‌شد. به‌رحال در این نقشه خاص، کلمه غیرمعمول «بین» به‌جای «نما» استفاده شده است. از آنجا که خانواده نقاشان این اثر، اهل روستای واناند هستند و در نخجوان نزدیک جلفای قدیم که در آن زمان تحت‌نظر حکومت ایران اداره می‌شد، بود، من فکر می‌کنم که آن‌ها با زبان فارسی آشنا بوده‌اند و این عنوان فارسی را روی نقشه نوشته‌اند تا ارتباط خود را به ایران نشان دهند و ترجیح داده‌اند از اصطلاح مرسوم روی نقشه‌های ترکی عثمانی استفاده نکنند^۱.

روبن گالیچیان می‌گوید:

اینها به زبان فارسی خوب آشنایی داشتند. این‌ها از خانواده‌ای پولدار بودند. خودش [واناندتسی] هم روحانی بود به آمستردام رفت و با برادرزاده‌هایشان چاپخانه‌ای تأسیس کرد. معمولاً نقشه‌های به‌اصطلاح نقشه‌های دنیا و آن‌هایی که برای این منطقه چاپ می‌شدند برای اینکه عثمانی‌ها بتوانند آن را بخوانند یک چند کلمه اینجا به زبان عثمانی ذکر می‌کردند. این‌ها نخواستند که جهان‌نما که کاملاً عثمانی و یا عربی بود را تقلید کنند. نصف آن‌ها را ترجمه فارسی کردند. «نما» را «بین» کردند. گفتند جهان‌بین که لغت فارسی است. من هم درباره خانواده این‌ها تحقیق کردم و فکر کردم که تنها توجیه آن و اینکه چرا این را نوشته‌اند همین می‌تواند باشد. می‌خواسته حسابش را از عثمانی‌ها جدا کند^۲.

۱. روبن گالیچیان (Rouben Galichian) در پاسخ به ایمیل مجید کریمی، ۳۰ دسامبر ۲۰۱۷، شنبه، ساعت ۲۲:۴۴.
۲. دیدار نگارنده با روبن گالیچیان در روز ۶ نوامبر ۲۰۱۸ ساعت ۱۴ در کرسی ایران‌شناسی دانشگاه دولتی ایروان در حضور پروفیسور وارطان وسکانیان ریاست محترم کرسی ایران‌شناسی دانشکده شرق‌شناسی انجام گرفت که ایشان با کمال بزرگواری مقاله خود را درباره نقشه جهان با عنوان انگلیسی «The First Armenian Printed Map» برای من در ایمیل مورخ ۷ نوامبر ۲۰۱۸ ارسال کردند. بدین‌وسیله از ایشان سپاسگزاری می‌کنم.

- اما اگر بپذیریم که این دو واژه وجه تمایز عثمانی و ارمنی بوده است بنابراین باید پذیرفت که قصد آن‌ها از آوردن این دو واژه، نام‌گذاری نقشه جهان بوده است تا نقشه «جهان‌بین» را در برابر جهان‌نمای عثمانی قرار دهند. زیرا نام نقشه‌های عثمانی در این دوره که به تاریخ چاپ نقشه آمستردام خیلی نزدیک بوده است عمدتاً «جهان‌نما» بوده است. از این رو، «جهان» که وجه تشابه بوده را تغییر نداده‌اند و «بین» را به جای «نما» گذاشته‌اند. بنابراین «جهان‌بین» را نام کلی و معرف نقشه جهان نیز می‌توان به‌شمار آورد.
- البته باید افزود که واژه جهان، ترکی و یا عربی نیست و ریشه پهلوی دارد.^۱ اما در دوره عثمانی از آنجا که بخش مهم خط عثمانی اساساً فارسی بوده است واژگان فارسی همچون امروز در دربار عثمانی رایج بود. عثمانی‌ها در کتابت فارسی می‌نوشتند.
- برای نمونه جغرافیدان مشهور دوره عثمانی کاتب چلبی^۲ حدوداً در سال ۱۶۴۸م. جلد اول کتاب خود را در زمینه نقشه جهان، «جهان‌نما» و جلد دوم را نیز به همین نام منتشر کرد (ترکای، ۱۹۹۹، ص ۴۶). کاتب چلبی (مجاری‌الاصول) جغرافیدان آناتولیایی در دوره عثمانی دو کتاب ارزنده خود را پیش از چاپ نقشه جهان ارمنی منتشر کرده بود.^۳
- اکنون هم در ترکی عثمانی جیهان نوما (Cihan Numa) گفته می‌شود. نام جهان‌نما در نقشه‌کشی جغرافیایی دوره عثمانی اصطلاحی مرسوم بود. به نقشه‌های جهانی «جهان‌نما» می‌گفتند. آن‌ها می‌خواستند که با آوردن این دو واژه فارسی ابتکار عملی به‌خرج دهند و نقشه را با نقشه‌های عثمانی متمایز کرده و نامی در برابر دو نقشه قبلی جهان‌نمای کاتب چلبی بگذارند. در دوره صفوی نیز تمامی نام‌های جغرافیایی ایران در نقشه‌های اروپائی به زبان‌های
۱. جهان‌بین در ترکیب «جام جهان‌بین» یکی از نام‌های جام‌جم است که دکتر معین در مقاله خود با عنوان جام جهان‌نما نوشته است که در نظم و نثر پارسی بارها از جامی به نام جام جهان‌نما و اسامی دیگر مانند جام کیخسرو، جام‌جم، جام جمشید، جام گیتی‌نما، جام جهان‌بین، آیین سلیمان و آیین سکندر و غیره یاد کرده‌اند و فرهنگ‌نویسان گفته‌اند: جامی بوده است که احوال خیر و شر عالم از آن معلوم می‌شد ... و ظاهراً جامی بوده است که صور نجومی و سیارات و هفت کشور زمین بر آن نقش شده بود. بنابراین محتمل است که واژه جهان‌بین نوشته شده در این نقاشی در همان معنای جهان‌نما، و با استناد به کاربرد این واژه در آیات پارس بوده باشد (یادداشت سردبیر فصلنامه).
 ۲. مصطفی بن عبدالله (۱۶۰۹-۱۶۵۷م.).
 ۳. درباره ترکی‌بودن و یا عربی‌بودن واژه جهان باید گفت که جهان ریشه پهلوی دارد و واژه‌ای کاملاً ایرانی است. دگرگون‌شده واژه‌های گیتی، گیهان (gehan) پهلوی است. جهان ریشه در واژه کهن اوستایی گیننام به معنای مال جانداران، جای آفریدگان و مکان زیوندگان دارد. رجوع کنید به: فرهنگ واژگان اوستایی: احسان پهرامی.

اروپائی بود. آن‌ها از چنین واژه‌هایی به فارسی استفاده نکردند. از سوی دیگر واژه جهان‌نما به‌طور کلی در دوره صفویه و اساساً در ادبیات فارسی و ایرانی بسیار کاربرد داشت. به‌گونه‌ای که در این دوره «جهان‌نما» نام یکی از کاخ‌های صفوی نیز بود. ایرانیان با واژگان جهان‌نما و جهان‌بین هر دو آشنا بودند.

از سوی دیگر می‌دانیم به‌جز چند کلمه هلندی نام گراورسازان، همه نام‌های نقشه به زبان ارمنی است. قصد چاپگران ارمنی آن نبوده است که نظر مخاطب ارمنی را جلب کنند. بنابراین آوردن نام هلندی گودنکاران این اثر فقط به قصد تقدیر از آن‌ها و ذکر نامشان بوده است. از این‌رو آوردن دو واژه فارسی که ذکر نام نویسندگان نقشه نیست، تعبیر دیگری دارد. شاید آن‌ها می‌خواستند فارسی‌زبان‌ها را نیز متوجه این نقشه کنند. چون فقط فارسی‌زبانان از این واژه سر درمی‌آوردند.

این اثر در واقع متعلق به اواخر دوره صفویه است. شاه سلطان حسین آخرین پادشاه صفوی مقارن با کشیده‌شدن این نقشه یعنی ۶ اوت ۱۶۹۵م. در ایران حکومت می‌کرد. پیش از وی شاه‌سلیمان از سال ۱۶۶۶م. تا ۱۶۹۴م. پادشاهی کرده بود. بنابراین آن‌ها مقارن با این دوره بودند و چون زمانی نیز در جلفای اصفهان زندگی می‌کردند می‌خواستند که نوعی همبستگی خود را به ایران آن زمان نشان دهند و به‌نوعی تعلق خاطر خود را به آنجا نیز اثبات کنند. می‌دانیم که در دوره صفوی ارامنه کوچانده‌شده به جلفای اصفهان ارتباط خود را با مناطق نخجوان حفظ کردند. به‌ویژه این ارتباطات فرهنگی در نقاشی، امور چاپ و هنر کلیسایی و خطاطی بسیار قوی بود (هوسپیان، ۱۳۸۷، ص ۸۲).

نخستین چاپخانه در ایران را خاچاتور گساراتسی خلیفه ارامنه کلیسای وانک جلفای اصفهان در سال ۱۶۳۸م. راه انداخت و انجیل را به زبان پارسی برگردان و چاپ کرده بود. از سوی دیگر پیش از چاپ این نقشه کتاب «لغت فرنگ و پارس» به زبان پارسی در آمستردام شهر برادران واناندتسی در سال ۱۶۸۴م. چاپ شده بود (غلامی جلیسه، ۲۰۱۲، ص ۶۷-۶۸). می‌توان حدس زد که قطعاً برادران واناندتسی که با جامعه ارامنه جلفا و زبان فارسی آشنایی داشتند از این دو رویداد چاپی در جلفای اصفهان و آمستردام با خبر بوده‌اند. به‌رحال گنجاندن این دو واژه چاپی قطعاً از حس مثبت و زندگی در مجاورت محیط فرهنگی ایران نیز حکایت دارد.

کورنلیس کومان^۱ متخصص نقشه‌های تاریخی و چاپی جهان معتقد است که کتاب‌های چاپی انجیل در آمستردام که مرکز چاپ اروپا در آن زمان بود به‌وسیله تجار ارمنی به مناطق امپراطوری عثمانی و پارس فرستاده می‌شد تا به‌دست مسیحیان برسد (Koeman, 1967, pp.113-114).

۱. کورنلیس کومان (Cornellis Koeman 1918-2006) کارشناس و کارتوگراف هلندی است. از وی مقالات و کتاب‌های اطلس‌شناسی معتبر بین‌المللی بسیاری به‌جای مانده است.

می‌توان حدس زد که میان چاپخانه جلفای نو اصفهان و مراکز چاپ اروپائی از جمله آمستردام هم ارتباطات دورادوری با توجه به شناخت برادران واناندتسی از ایران و جلفای نو برقرار بود. آرامنه در دروه صفویه نقش مهمی در تجارت راه ابرایشم و مسیر شامات داشتند و پادشاهان صفوی از این روابط با اروپا به بهترین نحوی سود بردند. بنابراین آرامنه در اروپا هرگز ارتباطات خود را با آرامنه در قلمرو ایران قطع نکردند و پیوسته این روابط وجود داشت. از این رو نام جهان‌بین شاید برای آن‌دسته از آرامنه دیازپورا نشانه داشتن رابطه با قلمرو ایران هم بود. احتمال دیگر آن است که شاید قصد نقاشان از چاپ این دو کلمه در وسط سمت پایین و قرار دادن آن در میان دو کره‌شمالی و جنوبی آن بوده است که نامی برای این نقشه بگذارند. این دو واژه به‌گمانی الهام گرفته از آشنایی آن‌ها به زبان فارسی بوده است تا شاید هر خواننده نقشه پی ببرد که این رهنامه (نقشه) مربوط به چه موضوعی است و یا صرفاً می‌خواستند نمادی از زبان فارسی داشته باشد و علاوه بر ایجاد رابطه‌ای فرهنگی میان آرامنه و ایرانیان، نظر مخاطب پارسی‌زبان را نیز بدان جلب کنند.

از سوی دیگر، درباره نوع خط استفاده شده در زمینه واژه «جهان‌بین» با توجه به شکل چاپ شده آن می‌توان حدس زد که این خط چاپی نمونه خط نستعلیق دوره صفوی است. خط نستعلیق در دوره صفوی هم در دربار و هم در مکاتب خوشنویسی به اوج خود رسید و در سراسر منطقه ایران بزرگ گسترش یافت. نوع نوشتاری جهان‌بین در این نقشه نشان می‌دهد که به‌نوعی از مکتب تبریز در خوشنویسی آن دوره تقلید شده است. این خط در غرب ایران در دوره صفوی کاملاً مرسوم و در حال پیشرفت بود. بنابراین برداران واناندتسی چون در نخجوان و منطقه غرب ایران زندگی کرده بودند احتمالاً با این خط آشنا بوده و از سبک نوشتاری این خط پیروی کرده‌اند.

نتیجه‌گیری:

بررسی نقشه جهان در ماننداران از این نظر اهمیت دارد که علاوه بر جنبه جهانی بودن آن، این نقشه چاپی حدود مرزهای ایران در اواخر سده هفدهم میلادی و وضعیت جغرافیایی ایران را مشخص کرده است. نقشه جهان‌بین همچنین، دریای جنوبی ایران را با نام خلیج فارس به زبان ارمنی نوشته است که معرف شناخته‌شده بودن نام خلیج فارس در میان جغرافیدانان ارمنی است. مردمانی که در سرزمین ارمنیه همواره در همسایگی ما زیسته‌اند و از اقوام باستانی منطقه هستند. از جمله ویژگی‌های دیگر نقشه جهان نام «جهان‌بین» است که فقط دو واژه پارسی است که در زیر و میان نیم‌صدفی، چاپ شده است. از مطالعه نام این دو واژه می‌توان دریافت که چاپ‌کنندگان این نقشه که ارمنی و اهل نخجوان هم بوده‌اند خواسته‌اند نزدیکی

و قرابت خود را با زادگاه خود در ایران و همچنین متمایز کردن نام نقشه را از نقشه‌های زمان عثمانی متذکر شوند.

منابع فارسی:

- آبراهامیان، آ. (۱۹۷۹). *آناتلیا شیرکاتسی*. مترجم گارون سرکیسیان. ایروان: سووتاکان گروک. پژوهش‌های ایرانی-خلیج فارس. پرشین بلاگ، (۲۳ شهریور). <https://parssea.persainblog.ir/dg41xAKbRDfNXMMmKWd4>
- سرکیسیان، گارون. (۱۳۹۰). *نام خلیج فارس در یک منبع ارمنی سده هفتم میلادی*. پژوهش‌های ایرانی-خلیج فارس. پرشین بلاگ، (۲۳ شهریور). <https://parssea.persainblog.ir/dg41xAKbRDfNXMMmKWd4>
- غلامی جلیسه، مجید. (۲۰۱۲). *ترجمه‌های چاپی کتاب مقدس به زبان فارسی تا قرن بیستم میلادی*. *ایران‌نامه*، ۲۷ (۴).
- هوسپیان، شاهن. (۱۳۸۷). *نگاهی مختصر به تاریخ منطقه نخجوان*. *فصلنامه پیمان*، ۱۲ (۴۵).

منابع انگلیسی

- Evans, H. (2018). *Armenia: Art, Religion, and Trade in the Middle Ages*. Metropolitan Museum of Art, Sep 22.
- Galichian, R. (2004). *Armenian Cartography Heritage*. I.B.Tauris, London, Fig 84.
- Galichian, R. (2013). A Brief History of the Maps of Armenia. *Journal of American Studies*, Armenian National Academy of Science, Yerevan.
- Galichianç R. (2015). *A Glance into the History of Armenia through Cartographic Records*. London: BENNETT & BLOOM.
- Galichian, R. (2017). *History of Armenian Cartography up to the year 1918*. Bennett & Bloom, London, Zangak, The First Armenian Printed Map, Part 2.
- Jevad, T. (1999). *Osmanli Turklerinde Cografya*. Milli Egtim Basimevi.
- Koeman. C. A. (1967). *World Map in Armenian Printed at Amsterdam in 1695*. Taylor & Francis.
- <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03085696708592305>.

- www.nla.am/arm/?q=hy/node/61.
- Schutz, E. (1988). The Oscanian and Vanandian Type-Faces of the Armenian Printing Office in Amsterdam. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Tomus XLII (2-3).

